

Божко Ю. О.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії і практики англійської мови
та зарубіжної літератури імені професора Михайла Гетманця
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
<https://orcid.org/0000-0002-7235-0670>

КОГНІТИВНИЙ ВИМІР ФРАЗОТВІРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПОТЕБНІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПЕРЕКЛАДНОСТІ

Анотація. Фразеологічні одиниці – концентрат колективного досвіду та культурних моделей – часто виявляються найменш перекладними елементами тексту, оскільки поєднують семантичний зміст із прихованою образною мотивацією. Звичайний лексико-словниковий підхід не гарантує адекватності без урахування «внутрішньої форми слова», яку О. Потебня тлумачив як «ближнє етимологічне значення», тобто первинний образ, що пов'язує поняття і зовнішню форму та з часом затемнюється. У сучасних умовах міжкультурної комунікації саме ця когнітивно-культурна ланка визначає успіх або невдачу перекладу фразеологізмів, особливо коли образ локальний і малопрозорий.

Мета статті: показати, як потебнянська концепція внутрішньої форми може слугувати операційним інструментом для прогнозування та пояснення перекладності фразеологічних одиниць і для обґрунтування вибору перекладацьких стратегій у парах англійська–українська/українська–англійська.

Внутрішня форма інтерпретується як ментальна модель, що організує фігуративність і керує рецепцією; її прозорість та універсальність передбачають вибір стратегії: буквальної/образно-еквівалентної для універсальних схем (шлях, світло, вага), адаптаційної/описової – для локальних символів; за потреби застосовується компенсація. Запропоновано процедурну «матрицю рішення» (діагностика мотивації → оцінка прозорості/універсальності → стратегія → валідація читабельності) та акцентовано роль применниково-відмінкових моделей як чинника носійності образу. Емпіричні дані сучасних психолінгвістичних студій підтверджують: канонічність і прозорість образу зменшують когнітивні витрати читача, тоді як творчі варіанти збільшують їх.

Потебнянська внутрішня форма є придатним когнітивним інструментом для пояснення міжмовної фігуративної асиметрії та випрацювання стратегій перекладу; практичні наслідки охоплюють навчання перекладачів (ідентифікація образних схем, робота з локальними символами, керована деобразизація у формальних жанрах) та перспективи корпусного й експериментального вивчення перекладності.

Ключові слова: Потебня, внутрішня форма слова, когнітивна лінгвістика, перекладність, фразеологізм, применниково-відмінкова модель, когнітивна асиметрія.

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці – носії колективного досвіду та культурних моделей – часто демонструють «зсув» між формою й значенням: буквальна калька руйнує образ або породжує нецільову прагматику. Традиційні

лексико-семантичні описи не враховують когнітивно-культурні фактори. Потебнянська категорія внутрішньої форми дає ключ до пояснення цієї асиметрії та дозволяє інструментально пов'язати образну мотивацію з перекладністю [1; 2].

Класична традиція (мова як форма світогляду) – В. фон Гумбольдт – підготувала ґрунт для сучасної інтерпретації образності [3]. На слов'янському матеріалі ідеї образної мотивації докладно осмислено у філологічних студіях [1]. Когнітивна лінгвістика подала концептуальну метафору як механізм мислення [4] та її контекстну варіативність у розширеній теорії [5]. Фігуративність описується як лексикон стійких мотиваційних ядер [6]. Емпіричні й експериментальні роботи висвітлюють роль канонічності, прозорості та індивідуальних відмінностей у розумінні ідіом [7; 8; 9], а сучасні огляди окреслюють методологічні тренди метафорознавства [10; 11] та перекладознавства. Дискусії щодо внутрішньої форми Потебні й суміжних понять систематизовано у сучасних дослідженнях [12; 13]. Окремо для української фразеології важливими є праці про применниково-відмінкові моделі [14; 15]. Морфосинтаксис впливає на «носійність» образу й стратегії його відтворення у перекладі, зумовлюють можливість або неможливість її збереження у перекладі. Наприклад, у виразі «як у воду канув» («Він пропав, наче у воду канув») образ поглинання задається применниково-дієслівною рамкою (у + *знахідний* → *канути*). Буквальний переклад (*He vanished as if he sank into water*) видається неприродним, тому англійський відповідник (*He disappeared without a trace*) деобразизує конструкцію, замінюючи локальний образ універсальною метафорою відсутності. Інший приклад становить фразеологізм «зник з кінцями». Тут модель (з + *орудний* → з *кінцями*) актуалізує метафору завершеності. У перекладі (*He vanished completely / for good*) інтенсифікація зберігається, але образність втрачається. Такі випадки демонструють, що морфосинтаксис українських фразеологізмів є критичним чинником образності й часто зумовлює перехід від буквальної або образно-еквівалентної стратегії до описової чи компенсаційної.

Метою статті є розкриття когнітивного виміру потебнянської внутрішньої форми як інструменту прогнозування/пояснення перекладності фразеологізмів і виробити операційну рамку вибору перекладацьких стратегій для англо-української та україно-англійської пар.

Виклад основного матеріалу. О. Потебня трактує слово як систему з трьох рівнів – зовнішня форма, значення, внутрішня форма – де внутрішня форма є «ближнім етимологічним зна-

ченням», що пов'язує концепт і мовну форму та з часом затемнюється, але продовжує керувати інтерпретацією [2]. У когнітивній перспективі внутрішня форма – це ментальна модель, яка реалізує концептуальні метафори/метонімії та культурні символи [4; 5]. Для перекладу релевантні три параметри: тип мотивації (метафора/метонімія/символ), прозорість (прозора-непрозора), універсальність (загальнолюдська-локальна) [5; 6]. Канонічність і прозорість знижують когнітивні витрати читача, творчі варіанти – підвищують [7; 8; 9]. Для українського матеріалу важливі приймениково-відмінкові моделі, що впливають на збереження/втрату образу [14; 15].

У межах когнітивно орієнтованого підходу до перекладу фразеологізмів ключовим є вибір стратегії відповідно до типу образної мотивації, її прозорості та культурної універсальності. У статті застосовується типологія перекладацьких стратегій, що включає п'ять основних типів: **буквальна, образно-еквівалентна, адаптаційна, описова, компенсаційна**. [16; 17; 18] Нижче подано приклади перекладу з англійської на українську та навпаки з відповідною класифікацією.

Англійська → українська: *«make ends meet»* → *«зводити кінці з кінцями»* (універсальна метафора узгодження кінців – буквальна) [16; 14]; *«break the ice»* → *«порушити мовчанку»* (частково спільний образ бар'єру – образно-еквівалентна) [5]; *«bite the bullet»* → *«стиснути зуби/терпіти»* (історичний символ – адаптаційна/описова) [6]; *«once in a blue moon»* → *«украї рідко»* (локальний образ – описова з можливою компенсацією) [17]; *«cost an arm and a leg»* → *«коштувати шалених грошей»* (гіперболічний образ – адаптаційна) [17]; *«the last straw»* → *«остання крапля»* (метафора переповнення – образно-еквівалентна) [4]; *«spill the beans»* → *«виказати таємницю»* (непрозорий образ – описова) [18]; *«bury the hatchet»* → *«примиритися/закопати сокиру війни»* (опис або калька з приміткою) [19].

Українська → англійська: *«зводити кінці з кінцями»* → *«make ends meet»* (буквальна/еквівалентна) [16; 14]; *«сидіти склавши руки»* → *«sit idle/twiddle one's thumbs»* (метонімія жесту – образно-еквівалентна/описова) [17]; *«як дві краплі води»* → *«like two peas in a pod»* (різні образи, спільна функція – образно-еквівалентна) [4]; *«накивати п'ятами»* → *«take to one's heels/bolt»* (образно-еквівалентна/лексична залежно від реєстру) [16]; *«бити байдуди»* → *«loaf around/goof off»* (локальний образ – адаптаційна/описова) [18]; *«дати гарбуза»* → *«turn someone down»* (культурна заміна) [5]; *«з'їсти собаку (на чомусь)»* → *«be very experienced/be a dab hand at»* (описова + компенсація) [19]; *«ходити навколо (питання)»* → *«beat around the bush»* (усталений англійський еквівалент) [16; 17].

Таким чином, аналіз наведених прикладів перекладу демонструє, що ступінь прозорості та універсальності внутрішньої форми безпосередньо корелює з вибором перекладацьких стратегій: універсальні образи здебільшого допускають буквально чи образно-еквівалентне відтворення, тоді як локальні та непрозорі вимагають адаптаційних або описових трансформацій із можливістю компенсації. Виявлена нерівномірність у відтворенні образності засвідчує наявність **когнітивної асиметрії** між мовами та культурами, що становить ключовий чинник у прогнозуванні та поясненні перекладності фразеологічних одиниць.

Для ілюстрації дії перекладацьких стратегій у межах когнітивного підходу подаємо приклади, згруповані за типом обра-

зної мотивації. Такий підхід дозволяє простежити, як ступінь прозорості та універсальності внутрішньої форми визначає вибір перекладацького рішення – від буквального відтворення до адаптації чи компенсації.

Універсальні: *«Life is a journey»* ↔ *«життя – це подорож»*; *«to see the light»* ↔ *«побачити світло»*; *«time flies»* ↔ *«час летить»*; *«to shoulder responsibility»* ↔ *«взяти відповідальність на себе/плечі»* – високий шанс буквальної/образної еквівалентності [4; 5]. Культурно-специфічні: *«Як у воду опущений»* → *«dejected»*; *«дати гарбуза»* → *«turn someone down»*; *«to spill the beans»* → *«виздати таємницю»*; *«to bury the hatchet»* → *«примиритися»* – адаптація/опис (+ компенсація) [6; 5; 18]. Гібридні: *«Break the ice»* → *«порушити мовчанку»*; *«водити за ніс»* → *«pull someone's leg»*; *«сидіти склавши руки»* → *«sit idle/twiddle one's thumbs»*; *«to keep an eye on»* → *«стежити»* – образно-функціональні рішення [5; 17]. Матриця «прозорість×універсальність»: прозора+універсальна → буквальна/образна; прозора+локальна → культурна заміна/опис; непрозора+універсальна → опис/образний еквівалент; непрозора+локальна → опис+компенсація [19; 17]. Емпіричні дослідження підтверджують: канонічність/прозорість зменшує когнітивні витрати, що важливо для жанрового вибору стратегії [7; 8; 9].

Висновки. Отже, у дослідженні **операціоналізовано потєбнянську внутрішню форму як активний когнітивний код**, що не лише зберігає етимологічну й образну мотивацію мовної одиниці, а й **динамічно керує перекладацькими рішеннями** на всіх етапах інтерпретації та відтворення фразеологізмів [2; 12; 13]. Такий підхід дозволяє розглядати внутрішню форму не як статичний слід походження, а як функціональний механізм когнітивної обробки значення, що актуалізується в процесі міжмовної та міжкультурної медіації.

На цій основі **запропоновано процедуру вибору перекладацької стратегії**, яка вибудовується за чіткою поетапною логікою: **діагностика мотивації / прозорості / універсальності образу** → **вибір стратегії** → **валідація читабельності та прагматичної адекватності**. Дана процедура спирається на сучасні когнітивні теорії значення, фразеологічної семантики та перекладу, а також на узагальнені емпіричні дані експериментальних і корпусних досліджень [5; 4; 7; 8; 9]. Такий алгоритм дозволяє систематизувати перекладацькі рішення і мінімізувати інтуїтивність вибору, замінюючи її аргументованою когнітивною діагностикою.

Крім того, у роботі **інтегровано корпусні й описові підходи**, що забезпечує поєднання якісного аналізу внутрішньої форми з кількісною перевіркою частотності, канонічності та жанрової розподіленості фразеологічних одиниць [16; 17; 21]. Така інтеграція підвищує надійність висновків і дозволяє співвіднести теоретичні моделі з реальними мовними практиками.

Внутрішня форма у потєбнянському розумінні постає як **дієвий когнітивний механізм**, що визначає образну мотивацію фразеологізму та спрямовує процес його інтерпретації у свідомості мовця й перекладача. Її попередня діагностика є необхідною передумовою вдалого перекладу, оскільки саме внутрішня форма задає рамки можливих стратегій і ступінь допустимої трансформації [1; 2].

Перекладність фразеологічних одиниць безпосередньо залежить від типу когнітивних моделей, що лежать в основі образу. Універсальні концептуальні схеми (наприклад, про-

сторів, тілесні, базові метафори) допускають буквальный переклад або образну еквівалентність, тоді як культурно локалізовані символи, міфологеми чи історично марковані образи потребують адаптації або описового відтворення [4; 5; 6]. Таким чином, когнітивна універсальність виступає ключовим критерієм перекладацького вибору.

Стратегічна рамка перекладу (буквальна, образна, адаптаційна, описова, компенсаційна) є ефективною лише за умови попереднього встановлення типу мотивації, ступеня прозорості та рівня універсальності образу [16; 17; 18]. Без такої діагностики стратегія ризикує стати формальною та функціонально неадекватною.

Емпірична валідність запропонованої моделі підтверджується тим, що **канонічність і прозорість фразеологізму зменшують когнітивні витрати адресата**, тоді як у формальних або спеціалізованих жанрах доцільною виявляється деобразизація або перенесення образності на інші текстові позиції [7; 8; 9].

Освітні імплікації дослідження полягають у тому, що підготовка перекладачів має системно включати:

- моделювання образних схем;
- діагностику внутрішньої форми;
- відпрацювання сценаріїв стратегічного вибору залежно від жанру й адресата.

Метааналізи перекладацьких програм і експериментальні дані підтверджують результативність таких когнітивно орієнтованих підходів [20].

Перспективи подальших досліджень охоплюють:

- створення корпусних карт образності для англо- / українських фразеологічних пар;
- експериментальні дослідження з маніпуляцією прозорістю та канонічністю;
- жанрово специфічні дослідження компенсації образності;
- аналіз функціонування внутрішньої форми в мультимодальних дискурсах [9; 10; 11; 21].

Література:

1. Fizer J. Alexander A. Potebnja's psycholinguistic theory of literature: a metacritical inquiry. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Studies, 1986. 164 p.
2. Потебня О. Думка й мова (фрагменти). *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. Центр гуманіт. дослідж., Наук. т-во ім. Шевченка; за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 23–29.
3. Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, 1836. 534 p.
4. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 2024. 308 p.
5. Kövecses Z. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 196 p. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108859127> (date of access: 11.12.2025).
6. Dobrovolskij D., Piirainen E. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022. 51p. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110702538> (date of access: 11.12.2025).
7. Carrol G., Segaert K. As easy as cake or a piece of pie? Processing idiom variation and the contribution of individual cognitive differences. *Memory & Cognition*. 2024. No. 52. P. 334–351. URL: <https://doi.org/10.3758/s13421-023-01463-x> (date of access: 12.12.2025).
8. Gebbia C. A. Translator learners' strategies in local and textual metaphors. *Frontiers in Communication*. 2023. Vol. 8. P. 1–13. URL: <https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1177658> (date of access: 11.12.2025).
9. Hintz F., Hubers F., Tilmatine M. Exploring individual differences in recognizing idiomatic expressions in context. *Journal of Cognition*. 2021. Vol. 4, no. 1. P. 1–12. URL: <https://doi.org/10.5334/joc.183> (date of access: 11.12.2025).
10. Colston H. L. The roots of metaphor: the essence of thought. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14, P. 1–11. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1197346> (date of access: 11.12.2025).
11. Rizzato I. Metaphor studies: Theories, methods, approaches, and future perspectives (Editorial). *Frontiers in Psychology*. 2024. Vol. 15. P. 1–3. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1520900> (date of access: 11.12.2025).
12. Sosnina A. Inner Form and Related Linguistic Concepts. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2019. Vol. 333. P. 299–303. URL: <https://doi.org/10.2991/hssnpp-19.2019.56> (date of access: 11.12.2025).
13. Tripiccione L. A. A. Potebnja's Inner Form. An Excursus Starting from the Origins of Language. *Studi Slavistici*. 2019. Vol. 16, no. 1. P. 67–84. URL: https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-24514 (date of access: 11.12.2025).
14. Божко Ю. О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2002. 23 с.
15. Божко Ю. О. Специфіка фразеологізмів прийменниково-відмінкової моделі корпусу сучасної фразеології. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. сер.: філологія*. 2021. Т. 1, № 47. С. 32–34. URL: <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.47-1.8> (дата звернення: 11.12.2025).
16. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge, 1992. 320 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203133590> (date of access: 12.12.2025).
17. Newmark P. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall, 1988. 292 p.
18. Schäffner C. Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach. *Journal of Pragmatics*. 2004. Vol. 36, no. 7. P. 1253–1269. URL: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2003.10.012> (date of access: 11.12.2025).
19. Baker M. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London; New York: Routledge, 2003. 680 p.
20. Liu D., Qin J. The Effectiveness of Cognitive Linguistics-Inspired Language Pedagogies: A Systematic Review. *The Modern Language Journal*. 2024. Vol. 108, no. 4. P. 794–814. URL: <https://doi.org/10.1111/modl.12959> (date of access: 11.12.2025).
20. Zanettin F., Rundle C. *The Routledge Handbook of Translation and Methodology*. London; New York: Routledge, 2022. 524 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315158945> (date of access: 11.12.2025).

Bozhko Yu. The Cognitive Dimension of Potebnia's Concept of Phraseology and Its Significance for Translatability

Summary. Phraseological units – concentrates of collective experience and cultural models – are often the least translatable elements of a text, as they combine semantic content with hidden figurative motivation. A conventional lexical-dictionary approach does not guarantee adequacy unless the “inner form of the word” is taken into account—an idea O. Potebnia interpreted as a “proximal etymological meaning”, that is, a primary image linking concept and external form, which becomes obscured over time. In modern intercultural communication, it is precisely this cognitive-cultural link that determines the success or failure of translating phraseological units, especially when the image is local and not easily accessible.

The purpose of the article is to show how Potebnia's concept of inner form can serve as an operational tool for predicting and explaining the translatability of phraseological units and for justifying the choice of translation strategies in English–Ukrainian and Ukrainian–English language pairs

The inner form is interpreted as a mental model that organizes figurativeness and guides reception; its transparency and universality inform the choice of strategy: literal/image-equivalent for universal schemas (e.g., path, light, weight), and adaptive/descriptive for local symbols; compensation is applied when necessary. A procedural “decision matrix” is proposed (motivation diagnosis → transparency/universality assessment → strategy → readability validation), emphasizing the role of prepositional-case models as carriers of imagery. Empirical data from contemporary psycholinguistic studies confirm that canonical and transparent images reduce the reader's cognitive load, while creative variants increase it.

Potebnia's concept of inner form is a useful cognitive tool for explaining interlingual figurative asymmetry and developing translation strategies. Practical implications include translator training (identification of figurative schemas, handling of local symbols, guided de-metaphorization in formal genres) and the potential for corpus-based and experimental studies of translatability.

Key words: Potebnia; inner form of the word, cognitive linguistics, translatability, phraseologism, prepositional-case model, cognitive asymmetry.

Дата першого надходження рукопису
до видання: 31.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису
після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 31.12.2025